

Herdenkingstocht 80 jaar evacuatie

27 september 2024

Voorwoord

Ruim 150.000 bewoners van Arnhem, Driel, Elden, Huissen en Oosterbeek moesten in het najaar van 1944 vanwege een Duits bevel hun woonplaats verlaten. Om deze evacuatie van 80 jaar geleden te gedenken, was er op vrijdag 27 september 2024 een herdenkingstocht met als thema: ontheemd.

Een 25-tal evacués op hoge leeftijd stond met zo'n 125 familieleden, belangstellenden en nabestaanden stil bij de gedwongen uittocht en de impact daarvan op het verdere leven van diegenen die in 1944 huis en haard moesten verlaten.

Uiteindelijk moesten in totaal zo'n 250.000 Gelderlanders hun stad of dorp verlaten. Het is daarmee de grootste vluchtelingenstroom in de Nederlandse geschiedenis.

Scholieren van een middelbare, respectievelijk een basisschool waren betrokken bij de herdenkingen bij monument De Vlucht in Arnhem en bij het Exodusmonument in Beekbergen. Net als de kinderburgemeester van Apeldoorn. Want deze Gelderse geschiedenis moet worden overgedragen aan volgende generaties. Omdat vrede nooit vanzelfsprekend mag zijn. En omdat vele tientallen miljoenen mannen, vrouwen en kinderen op de vlucht zijn om elders een veilig heenkomen te zoeken. Net als toen, 80 jaar geleden.

 Apeldoorn

 Gemeente Arnhem

 Gemeente Lingewaard

 Gemeente Overbetuwe

 Erfgoedplatform Apeldoorn

 Provincie Gelderland

 Exodus

HUISSEN

Zo'n 95 mensen verzamelden zich voor de aftrap van de Herdenkingstocht in het Dominicanenklooster in Huissen. Daar werden ze toegesproken door dominee **Jan Bos**.

Het Dominicanenklooster aan de Stadsdam in Huissen was tijdens de Duitse bezetting tijdelijk een noodziekenhuis. Hier werden operaties uitgevoerd; ook zijn er kinderen geboren. Eind september 1944 lag Huissen zwaar onder vuur, 2 oktober werd de plaats gebombardeerd; veel mensen vluchtten toen naar dit klooster.

De herdenking van één van de grootste evacuaties in de Nederlandse geschiedenis, die wij vandaag gedenken vindt plaats temidden van allerlei andere herdenkingen van de oorlog.

Vorige week 20 september waren er allemaal wandelingen, hardloopwedstrijden, lezingen, theatervoorstellingen en grootse herdenkingen bij de John Frostbrug vanwege operatie Market Garden die op 17 september 1944 begon. Op diezelfde dag 17 september, werd dit jaar hier in Huissen het bombardement op het Looveer herdacht.

Volgende week woensdag 2 oktober gedenken wij hier in Huissen de grootschalige bombardementen op

onze stad die het begin vormden van de evacuatie.

Veel van de herdenkingen gaan over de **soldaten** die hun leven gaven en die met duizenden tegelijk de dood vonden. De herdenking van vandaag gaat vooral over het leed van de gewone **burgers** die moeten evacueren. De gewone mensen die huis en haard in allerijl moesten verlaten, hun doden zelfs niet fatsoenlijk konden begraven en pas maanden later naar hun huis konden terugkeren. Of wat daar van over was.

In Huissen en Arnhem waren daarom ook geen grootschalige

69

De herdenking van vandaag gaat vooral over het leed van de gewone burgers.

bevrijdingsfeesten: in april 1945 waren de steden/dorpen nog grotendeels verlaten en was er ook geen huis om een vlag aan op te hangen of een straat om feestend overheen te gaan...

Het is goed dat we bij deze ellende van burgers stilstaan. En ik zie meteen de beelden voor me van de verwoeste steden in Oekraïne en Rusland, van de enorme puinhopen in Gaza en Libanon. Ik zie de Oekraïners in de Donbas die hun huizen moeten verlaten maar ook de Russen in Koersk die hun spullen pakken en hun geliefde stad verlaten. Ik zie de miljoenen vluchtelingen in Soedan, op de vlucht voor het geweld in hun land. Ontheemd, ver van huis, ver weg van het normale leven dat ieder mens wil leven. 'Zitten onder de wijnstok en de vijgenboom' zou een profeet uit de bijbel zeggen.

Ontheemd. Dat is het thema van vandaag. Mensen die nomaden worden en moeten zien te overleven. Mensen die afhankelijk worden van de goedheid en de bramhartigheid van andere mensen.

Straks gaan we met elkaar de weg lopen die de mensen toen moesten lopen. Weg uit Huissen, weg uit Arnhem, de rivier over, richting de Veluwe. Een klein stukje solidariteit. We nemen dan allemaal een witte vlag mee. De witte vlag die symbool staat voor de onschuld van de burgers. Symbool voor de overgave.

Die witte vlag herinnert ook aan de witte lakens die de vluchtelingen op hun karren hadden gelegd zodat de piloten van de vliegtuigen konden zien dat het om gewone burgers ging. De witte vlag die ons eraan herinnert dat we allemaal naakt worden geboren en naakt sterven. En dus allemaal gelijk zijn. Toch wil ik eindigen met een gekleurde vlag. De vlag van de vrede. Op 21 september was het de internationale dag van de vrede. Er waren tal van activiteiten in het land en ook in Arnhem organiseerden de gezamenlijke kerken elke dag een bijeenkomst

of vredestekst per mail. Hier in Huissen wappert deze vlag elke dag en nacht aan ons kerkgebouw. Om te laten zien dat wij mensen, hoe verschillende gekleurd ook, bij elkaar horen. Diezelfde regenboog zie ik terug op het schilderij van Huissenaar Cor Melchers dat nu als reproductie pontificaal aan de muren van het Convent hangt. Toen de mensen wegtrokken uit Arnhem en Huissen was de vrede ver weg. De lucht was donker maar de hoop op vrede hing in diezelfde lucht en in de harten van de mensen. Het zou nog maanden duren, maar de vrede kwam en mensen mochten weer naar hun stad om die op te bouwen.

Dat hopen wij van harte voor al die mensen die op dit moment ontheemd en thuisloos zijn. Met witte vlaggen gaan wij op pad. Met de hoop op vrede gegrift in ons hart. Symbool voor die vrede is de duif. Het Exoduscomite heeft er vandaag tien laten komen. Ze zitten nu nog gevangen, ver van hun hok, ontheemd, maar straks zullen ze naar huis vliegen en thuiskomen.

De tien duiven die werden losgelaten, zijn postduiven. Deze vogels kunnen, als ze naar een andere plek zijn gebracht, hun weg naar huis altijd weer vinden. Feilloos. De tien losgelaten postduiven zijn dus ook alle veilig teruggekeerd.

Vanuit Huissen vertrokken zo'n 75 wandelaars, uitgezwaaid door onder meer burgemeester Nelly Kalfs, over de dijk naar Arnhem, naar het Huis der Provincie. Enkelen van hen droegen witte vlaggen mee.

ARNHEM, HUIS DER PROVINCIE

Gedeputeerde **Peter Drenth** ontving de wandelaars uit Huissen, de evacués, familieleden en belangstellenden namens het college van GS. De bestuurder heette iedereen welkom in het Huis der Provincie, 'een gebouw van hoop en wederopbouw'.

Hij verwees naar de feniks die in reliëf in het plafond is aangebracht ter herdenking van burgerslachtoffers. De mythologische vogel herrijst na zelfontbranding uit de as, net als Arnhem na de Tweede Wereldoorlog. Het is een symbool voor de wederopbouw en de hoop op een betere toekomst.

Ook zei hij: 'Tachtig jaar geleden waren Arnhemmers op de vlucht. Nu, na 80 jaar gebeurt iets vergelijkbaars op 2,5 uur vliegen. Nu is aan ons de taak om vluchtelingen op te vangen. Want stel je het eens voor, je moet nu weg, wat kun je meenemen? Dat opvangen doen we dus. Wij leren van de geschiedenis: vrijheid is een werkwoord.

Daarom: veel waardering voor mensen die gedenken, die stil staan, verhalen doorgeven

over vluchten en opgevangen worden. In de hoop dat wij ook anderen kunnen helpen En dan is al het leed, hoe verschrikkelijk ook, misschien niet helemaal voor niets geweest. Dat besef geeft ons kracht voor de toekomst'.

Het Huis der Provincie aan de Markt werd in 1954 door koningin Juliana geopend. Het vorige provinciehuis dat in 1924 in gebruik was genomen, werd tijdens de Slag om Arnhem zo zwaar beschadigd dat het vervangen moest worden.

De broers **Wim** en **Jak Boumans** – Wim 25-08-1943 geboren in Arnhem, Jak 02-01-1945 tijdens de evacuatie in Varsseveld – vertelden over de evacuatie van hun ouders en de zoektocht naar een geschikte woning na terugkeer.

Jak Boumans raakte geïntrigeerd door de plaats op zijn geboorteakte: niet Arnhem, zoals oudere broer Wim. Jak werd januari 1945 geboren in Wisch (Varsseveld), tijdens de evacuatie. Hij deed met zijn oudere broer archiefonderzoek en bezocht met hem diverse locaties. Ook interviewde hij zijn vader voor een levensboek.

Tijdens de evacuatie waren hun ouders 69 dagen onderweg en legden ze ruim 100 kilometer af. 'Mijn ouders, Grad Bouwmans en Riek van Teeffelen, woonden aan de Stadsblokkenweg 5, in Arnhem-Zuid. Toen de Duitsers 19 september 1944 fosforbommen dropten op de woningen, werd hun huis verwoest. Terwijl Riek, zes maanden zwanger, met de kinderwagen vluchtte, werd ze beschoten. Wim (1943) vult aan: 'Daar lag ik dus in. Een kogel sloeg in de duwstang, kwam heel dichtbij'. Het drietal schuilde kort op scheepswerf ASM.

Rode kool met konijn

De Duitsers dwongen hen verder te gaan, naar Elden. Daar werden ze opgevangen door collega's van steenfabriek Ariëns waar Grad

werkte. Ze kregen onderdak bij stalknecht Nol Genen, die hen volstopte met rode kool met konijn. Alles moest op, want iedereen moest door naar Angeren.

Daar konden de gezinnen Genen en Bouwmans enkele weken verblijven op boerderij *Roode Wald*. Jak: 'Daar zaten ze in een schuilkamer in de boomgaard. Bomen waren over een gat gelegd. Graszoden vormden het dak'.

Maar van de bezetters moesten ze verder, naar Doornenburg, daar het Pannerdensch kanaal over en zich melden in Zevenaar. Ze vertrokken 9 oktober, langs gebombardeerde huizen, langs kerken die in puin lagen.

Wim: 'Maar de veerpont was gezonken door een zwaar beladen Duitse militaire vrachtwagen. De chauffeur was verteld dat de pont 80 ton aan kon, maar dat waren er maar 20'. Duitsers zetten de groep over.

Na een nacht in Zevenaar moest de karavaan door. Een deel ging naar Doetinchem, de rest naar Duiven naar de boerderij van de zus van een groepslid.

Midden november kwam bevel van de Duitsers, weer moesten ze door. Naar Groningen.

Op de rookstoel

Jak: 'In Duiven maakten mijn ouders kennis met het schoolhoofd daar, meester Berendsen. Die regelde dat mijn moeder naar Varsseveld kon. Ze zat op een boerenkar met een paard ervoor, op bevel van de dokter in een rookstoel met een deken om haar benen'. Bij de Rode Kruispost in Varsseveld ontmoetten Grad en Riek meester Berendsen opnieuw. Die bracht hen onder in een grote boerderij. 'Daar zaten ook twee evacués uit Duiven,' vertelt Wim. 'De boer, een ouderling van de evangelische kerk, wilde eigenlijk niemand opvangen. Toen mijn moeder de boerin vroeg of zij wat eieren of melk kon kopen, antwoordde die dat er niets verkocht werd'.

De evacués verbleven in de spoelkeuken, waar een potkachelkje stond met tien stukjes hout, de voorraad voor één dag. Grad en Riek sliepen met hun zoontje in stro boven de koeienstal. Wim: 'Mijn acht maanden zwangere moeder moest via een ladder daarnaartoe

klimmen. Van de zus van de boer hoorde ze dat er in het woonhuis vier slaapkamers waren. Dat vertelde mijn moeder aan meester Berendsen, die de boer dwong haar een kamer te geven. Anders zou de boerderij afgepakt worden'. Die avond sliep ze voor het eerst weer in een echt bed.

Kraamkliniek

Meester Berendsen regelde een beter evacuatieadres: een boerderij aan het Giezenveld C 458. Daar woonde een jong stel met één kind, Herman en Daatje Arentsen, met een moeder. De vier volwassenen waren dezelfde leeftijd, hadden een klik. Wim: 'Mijn vader, boerenzoon, werkte mee'.

1 januari 1945, rond middernacht, liepen Riek en Grad met een kraamkoffertje in de sneeuw naar het rusthuis annex noodhospitaal in Varsseveld. Op 2 januari 1945 werd Jak daar geboren.

'Daar weet ik niets meer van,' grinnikt Wim.

Varsseveld werd op Goede Vrijdag bevrijd. Grad, inmiddels grenswacht, ging met een dienstfiets naar Arnhem om te zien wat er over was van hun huis. Niets. 'De kelder was nog heel; hij zag de uitzet met het trouwservies liggen. Die wilde hij later meenemen. De volgende dag bleek alles weg'.

Met de melkboer mee

Mei 1945 regelde Grad dat zijn vrouw en kinderen naar zijn ouders in Dreumel konden.

Omdat ze terug wilde naar Arnhem, lifte moeder Riek elke week naar Arnhem voor een woonvergunning. Hun huis aan de Stadsblokkenweg was immers verwoest. Na vijf weken kreeg ze er eentje voor Tulpstraat 9. Terwijl ze het huis sopte, kwam de oude bewoonster terug. Het werd inwoning.

Met zoon Ton (1948) erbij, werd het krap. Wim: 'De wijkagent bedacht een oplossing: de oorspronkelijke bewoonster eiste bij

de rechtbank woninguitzetting van het gezin. Na twee zittingen werd gevonnist: binnen 24 uur ander onderdak. We kregen een noodwoning op de Geitenkamp'.

Bombardement

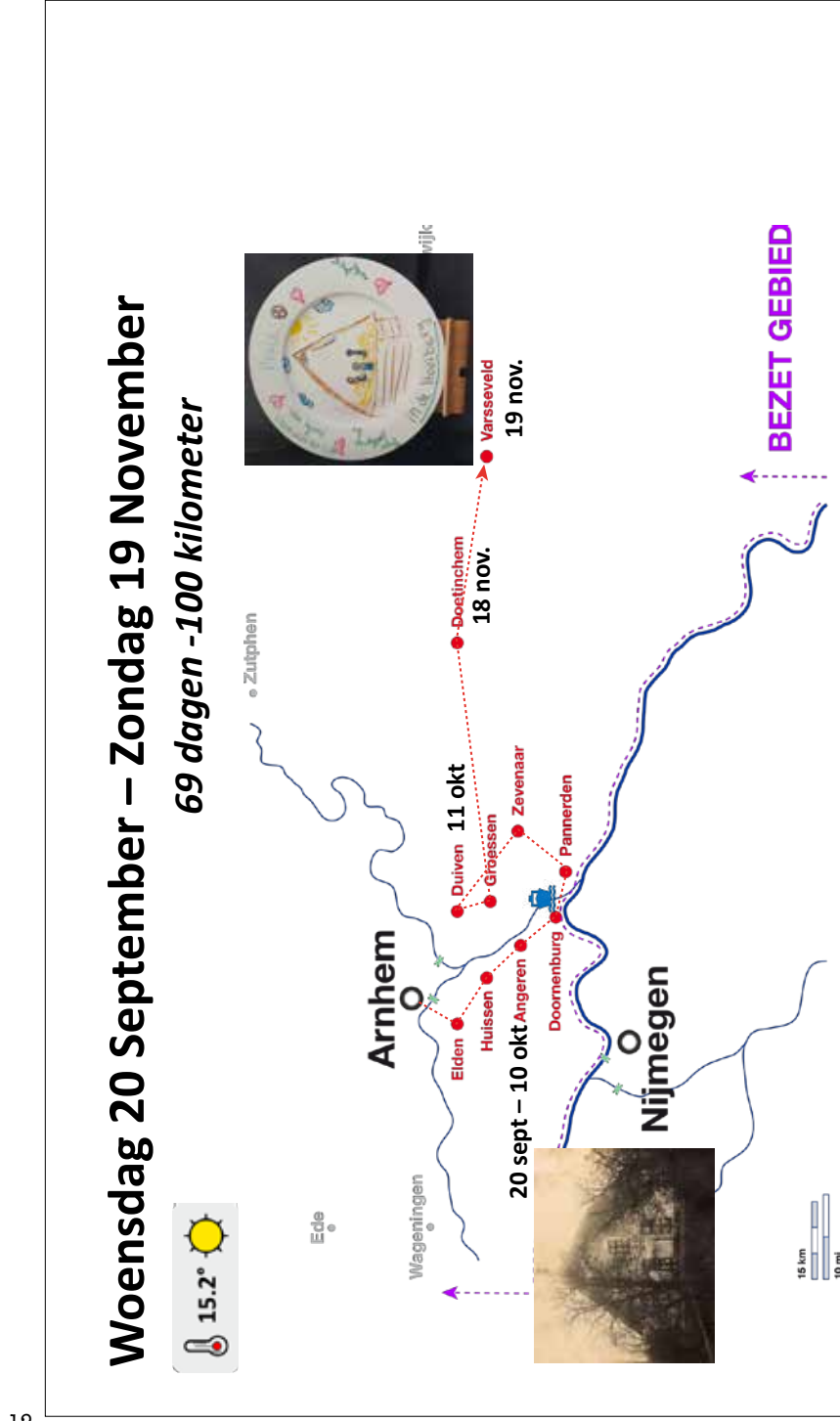
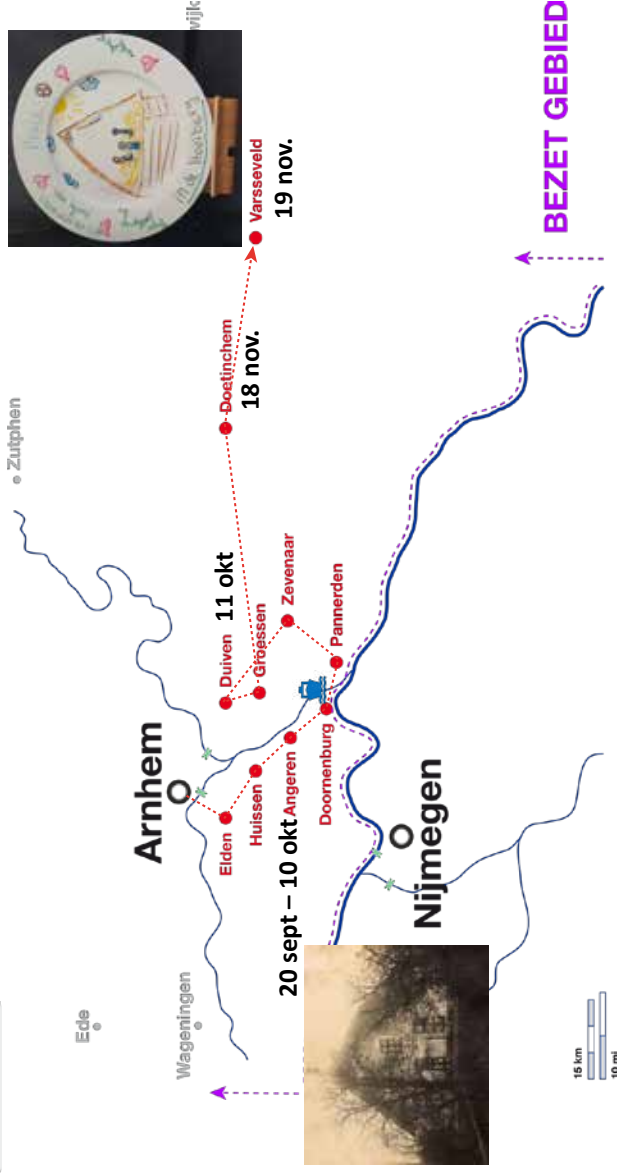
Jak vertelt: 'Mijn vader heeft na de interviews voor zijn levensboek nooit meer over de oorlog gepraat'. Moeder Riek stond volgens de broers 'in de overlevingsstand'. Wim: 'Ze regelde dingen altijd meteen, want je wist maar nooit... Over de oorlog praatte ze niet. Toen ze op 17 september 1944 de mis in de kleine Eusebius volgde, werd de omgeving gebombardeerd. Daardoor heeft ze volgens mijn vader verschrikkelijke dingen gezien, zoals mensen zonder hoofd of armen. Liggend of vallend heeft ze mij bij iedere aanval onder zich gelegd'.

69

Moeder Riek stond volgens de broers 'in de overlevingsstand'. Wim: 'Ze regelde dingen altijd meteen, want je wist maar nooit... Over de oorlog praatte ze niet.

Woensdag 20 September – Zondag 19 November

69 dagen -100 kilometer

WEG VAN DE BRUG

© 2019

Draaiboek: Jak Boumans

Vormgeving: Ministry of MEDIA

Om de slachtoffers van de Slag om Arnhem te herdenken, werd 17 september 1945 een eerste monument onthuld. Het was een granieten zuil van het tijdens de oorlog beschadigde Paleis van Justitie. Tegenwoordig staat het in de Berenkuil van het Airborneplein. Bij de jaarlijkse herdenkingen staan met name (gesneuvelde) militairen centraal.

Weg, weg ... maar waarheen is de tekst van het monument dat in 1995 werd onthuld. De tekst is van Marianne Sorgedrager-Van Halewijn, evacué. De plaquette zit in de muur van het hoekpand Apeldoornsestraat/ Jansbuitensingel. Critici hadden het liever aan de rechterkant dan aan de linkerkant van de weg gezien: dat zou beter bij de verplichte uittocht passen.

Ten slotte staat er in het Openluchtmuseum nog een granieten zuil met het opschrift EVACUATIE ARNHEM 1944. Deze pilaar verwijst naar de honderden Arnhemmers die in 1944 tijdelijk onderdak vonden in het museum. Het gedenkteken is september 1984 door oud-evacué's geschonken aan het museum.

Bij het monument De Vlucht was de eerste herdenking voor de wandelaars, evacués, familieleden en belangstellenden.

Het monument De Vlucht, dat herinnert aan de evacuatie, werd op 15 september 2022 in Arnhem onthuld. Het staat bij het Velperplein. Het is het meest recente, een ontwerp van Ruud-Jan Kokke. De gestapelde letters van het woord 'vlucht' verwijzen naar de beelden van de karren en fietsen die waren volgestapeld met huisraad tijdens de door de Duitsers opgedragen uittocht van 24 en 25 september 1944.

Namens het college van b. en w. ontving wethouder **Bob Roelofs** de genodigden.

Ik vertel u graag het bijzondere verhaal van de ouders van mijn leuke vrouw, Wim en Jannie Vastenholt.

Wim kwam uit een gezin van vijf kinderen en groeide op in Arnhem, de Trompetsteeg. Niet de beste plek om als kind op te groeien. Jannie was de jongste dochter uit een gezin van elf kinderen en bracht haar kinderjaren rondom het Van Verschuierplein door. Wim trouwde met zijn Jannie op 2 juni 1943.

Vlak daarna vertrok hij 'gedwongen' naar Duitsland en moest gaan

werken in een wapenfabriek in Hannover. Het waren vreselijke maanden en door een speling van het lot werd hij later tewerkgesteld bij een boer in de buurt van Isernhagen, niet ver van Hannover. Wat het vertrek extra emotioneel maakte, was het feit dat Jannie zwanger was. In december 1943 werd zoon Wim geboren. Er kwamen af en toe brieven via het Rode Kruis, waarin Wim beschreef dat het gezien de omstandigheden redelijk met hem ging. Hij had te eten, maar de bombardementen waren beangstigend. De brieven waren altijd geopend, de Duitse inlichtingendienst hield ook deze correspondentie scherp in de gaten. Eind september 1944 moest ook Jannie Vastenholt met haar zoon van ruim anderhalf in de kinderwagen evacueren. Ze vertrok naar familie in de buurt van Apeldoorn. Het was een barre tocht, waarbij geschild moest worden in de greppels vanwege de hevige bombardementen. En natuurlijk met die knagende onwetendheid over het lot van Wim honderden kilometers verderop in Duitsland. Na bijna acht maanden kon Jannie met haar kind weer terug naar het verwoeste Arnhem. In het huis van haar ouders in de Bouwmeesterstraat werd het leven weer langzaam opgepakt. Het wachten was op echtgenoot Wim. Was hij nog in leven? De onzekerheid was groot. In mei 1945 keerde Wim weer terug in zijn Arnhem en zag hij voor het eerst zijn zoon Wim. Hij zag eruit als een verdwaalde vreemdeling, mede veroorzaakt door de kleren die hij droeg. Een Engelse broek, Duitse schoenen en een Canadese jas had hij ergens onderweg kunnen bemachtigen op weg naar huis. De tranen vloeiden rijkelijk en Wim kon zijn Jannie en zoon Wim eindelijk na bijna twee jaar in zijn armen sluiten. De jaren daarna werd het gezin Vastenholt uitgebreid met nog een zoon en twee dochters. Over de oorlogsjaren werd niet veel gesproken, een bestaan opbouwen in de Arnhemse wederopbouwjaren eiste alle aandacht op. Voor Wim bleef een Duitser een Mof en de kerk had voor hem helemaal afgedaan: Als er een god zou bestaan, dan zou ik niet hebben gezien wat ik heb gezien'. Ik hoor het hem nog zeggen'.

Leerlingen van de Arnhemse vmbo 't Venster lezen delen voor uit verhalen van evacués. De teksten zijn gebaseerd op interviews voor IK KOM TERUG

Het project IK KOM TERUG verzamelt de herinneringen van burgers die na de Slag om Arnhem in 1944 huis en haard moesten verlaten. De impact van het oorlogsverleden wordt verzameld en vastgelegd. Zo worden de herinneringen doorgegeven aan volgende generaties. Al meer dan 100 evacués en nabestaanden en gastgezinnen doneerden hun verhaal. Het Airborne Museum verzamelt en publiceert dit historisch waardevolle materiaal.

George is 3 jaar bij de evacuatie; hij vertrekt vanuit de Tulpstraat in Arnhem

Met zijn moeder, broer en zus komt George terecht in een paardenstal in De Steeg

'De eigenaar hebben we al die maanden niet gezien. We sliepen in de stal, op de kale betonnen

Muriëlla leest het evacuatieverhaal voor van **George den Hertog**

vloer, in een hoek, op stro, dicht tegen elkaar aan.

Er was geen water, geen elektra, geen gas, geen wc. Niets. Het enige wat we hadden was een dak boven ons hoofd’.

De winter van 1944-1945 is erg koud

Ze krijgen van het Rode Kruis een nooddachel, daarvoor wordt een gat hoog in de gevel gemaakt. De kachel wordt roodgloeiend, George stoot daar tegenaan. ‘Toen had ik mijn knie verbrand; dat bleef lang een wond. Nu is het een litteken’.

Ze hebben nauwelijks iets te eten

‘In het begin kregen we nog melk van het Rode Kruis, later niet meer. We aten waterknollen. Ik was broodmager, ondervoed. Mijn moeder is nog een keer te voet teruggegaan naar huis, dwars door de linies om weckpotten met eten op te halen. Er zaten bonen in. Wat een moedig en roekeloos mens!’

Miep is 4 jaar oud bij de evacuatie; ze vertrekt vanaf de Jacob Cremerstraat in Arnhem

Het gezin gaat naar Velp. Miep zit op de rand van de wandelwagen.

‘Ik had verschrikkelijke buikpijn. Toen mijn tante struikelde, mocht die op de wandelwagen.

We liepen in de stromende regen. Ik was nat en

koud, voelde me vies. Het was druk op straat. Ik liep maar achter mijn ouders aan, bang dat ik ze kwijt zou raken of dat ze me zouden achterlaten’.

Ze komen terecht bij een boer in Klarenbeek

‘Wij kregen de stal toegewezen; daar bivakkeerden we tussen de pinken, varkens, muizen en ratten. Ik hoor nog het geritsel van het stro. Al snel hadden we luizen en werden onze haren geknipt. Toen het te koud werd in de stal, mochten we in de keuken slapen. Maar pas als de boer en zijn vrouw naar bed waren. Mijn ouders legden dan bossen stro op de vloer, nadat de meubels aan kant waren gezet en spreidden dat uit. De volgende ochtend voor zessen moest de keuken weer schoon opgeleverd worden’.

Bij de boer krijgen ze nauwelijks te eten

Fatzian leest het verhaal van **Miep Jacobs**

‘Ik probeerde te slijmen bij de boerin, omdat ik zo’n honger had. Ik streelde haar arm. Ik zag ze eten. Dan zei ik: lieve mevrouw. Miep was broodmager, ondervoed. ‘Ik wilde graag een nieuwe jurk, maar dat hoefde van mijn moeder niet. Ik kon nog met gemak die van het jaar daarvoor aan’.

Joop is 8 bij de evacuatie; hij vertrekt vanaf Onder de Linden in Arnhem

Joop gaat met 15 mensen - grotendeels familie - naar Dieren

‘Met de bakfiets, oma zat bovenop. Onderweg zag ik veel Duitse tanks rijden. We konden terecht bij boer Jonkers, in Spankeren.

Die had gezegd: de koeien lopen nu buiten, jullie kunnen wel op de deel slapen’.

Joop vindt het geweldig op zijn evacuatie-adres

‘Ik hield niet van school, voetbalde liever, sliep bijna met een bal. Voor mij was het een soort vakantie: ik ging bij de boer op de stang van de

fiets naar de wei om 6 uur 's ochtends om te melken, ploegde alles om met de twee Belgische paarden van de boer, reed gier, heb geëgd'.

Eten en koken doen bij de boer in huis, in de bijkeuken.

'We zaten dan met z'n vijftien in een klein hok. De stoelen verbonden we dan met een plank om zitplaatsen te maken. We aten uit schalen die we op schoot hadden'.

De nabijgelegen spoorlijn Dieren-Apeldoorn wordt geregeld gebombardeerd.

'Als er vliegtuigen overkwamen, moesten we altijd naar binnen. Eenmaal hebben we geluk gehad. Mijn moeder had vlak daarvoor ons naar binnengeropen voor koffie. Dus hebben we het bombardement bij Spankeren overleefd'.

Steffanie leest verhaal van **Joop ten Klooster**

In zijn toespraak ging historicus **Ad van Liempt** in op het motief van de nazi's om Arnhem te ontruimen: pure wraakzucht. 'De plunderende Duitsers waanden zich in de hemel, die maar een paar kilometer verwijderd was van de hel waarin de evacués terecht waren gekomen'.

Ad van Liempt (1949) is journalist, programmamaker en historicus. Hij publiceert geregeld over historische onderwerpen, vooral over de Tweede Wereldoorlog. Van Liempt is lid van de Raad van Toezicht van het Airborne Museum.

'Een stoet van mannen, vrouwen en kinderen, lopend en met handkarren, waarop zoveel mogelijk wat ze konden meenemen, matrassen, dekens. Mensen met koffers en tassen, met uitpuilende zakken en zware dekenrollen. Moeders met een kind op de arm en twee, drie huilend ernaast. Jonge mensen, oude mensen, kinderen. Heel stil of hard huilend en jammerend, allemaal sjokkend in één richting, waar naartoe?'

Dat schrijft verpleegster Heleen Biegel in haar dagboek. Het is het beeld van de exodus, deze week 80 jaar geleden. Er zijn meer van die treffende beschrijvingen. De toen twaalfjarige Joep Visser

Arnhem werd daarom ter plundering aan de Wehrmacht aangeboden. Als pure wraak.

herinnerde zich later: 'Overal waar je keek, een wolk mensen. Iedereen was stil, het was doorstompen'.

Een wolk mensen – dat moet het geweest zijn. Uit het beklemmende boek van Ineke Inklaar, *Vluchteling in eigen land*, leer ik dat deze wolk de grootste groep vluchtelingen voor oorlogsgeweld in de Nederlandse geschiedenis vormde – zeker als daar later de verdrevenen uit de omliggende gemeenten nog bij komen – naar schatting 250.000 mensen in totaal.

Waarom moesten ze eigenlijk weg? Er zijn in de loop der tijd allerlei verklaringen voor gegeven, veiligheid, kans op bombardementen, noem maar op. Maar naarmate het onderzoek naar Market Garden in al zijn aspecten is gevorderd, blijft er één reden bovendrijven: de wraakzucht van de nazi's. Anthony Beevor, de eminente Britse militair historicus, is er glashelder over. Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart had Arnhem en omgeving verbeurd verklaard. Hij baseerde zich op een decreet van Göring uit 1943 waarin de wil van zijn Führer Adolf Hitler was geformuleerd, namelijk dat – ik citeer – 'op nietsontziende wijze gebruik mag worden gemaakt van openbaar en particulier bezit, ter vervanging van wat door vijandelijke terreuraanvallen verwoest is' – de bombardementen. Arnhem werd daarom ter plundering aan de *Wehrmacht* aangeboden. Als pure wraak.

Mij verbaast dat niet – ik heb me de afgelopen jaren met de gebeurtenissen van 1944 in kamp Vught bezig gehouden. Er blijkt in die fase van de oorlog geen maat te hebben gestaan op de wraaklust van de nazi's. Anthony Beevor toont zich vooral verbaasd om hun razernij, wat ze niet konden meenemen sloegen ze met bijlen kapot. Er reed een tank de V&D binnen om zoveel mogelijk te vernielen. Beevor schrijft: De nazi's vonden zichzelf altijd veel beschaafder dan de Sovjets, maar de verwoesting van Arnhem leek verbazend veel op de plundering van Duitsland door het Rode Leger in 1945.

'We leven', schreef een Wehrmachtsoldaat aan zijn Emmy, 'hier als in het paradijs'.

Er kwamen plunderingsploegen naar de stad, zogeheten *Bergungskommando's*, een voor serviezen en keukeninventarissen, een voor naaimachines, een voor kachels, haarden en fornuizen, een voor matrassen, een voor textiel en vloerbedekkingen. Een vrouwenploeg ging op zoek naar geheime bergplaatsen. In de tuin gingen ploegen met staven zoeken naar begraven kostbaarheden. Treinen vol met goederen reden naar Düsseldorf en Essen, de treinen van de wraak. Befaamd is de brief die een *Wehrmachtsoldaat* naar huis schreef, naar zijn Emmy. Of ze de bontmantel al aangehad had. En dat er een zeslamps Telefunken radio onderweg was, plus damasten tafellakens. 'We leven,' schreef hij Emmy, 'hier als in het paradijs'.

Dat paradijs was maar een paar kilometer verwijderd van de hel. Op dinsdag de 26e bij De Smittenberg in Beekbergen trok een colonne boerenwagens met evacués op weg naar Epe. De ware reden is lastig te achterhalen, maar het is gebeurd: een jachtvliegtuig van de RAF, een *Typhoon*, wierp splinterbommen af en raakte een deel van de vluchtelingen. Een Rode Kruis-auto raakte in brand, de inzittenden waren kansloos, ook chauffeur Berend Holtman, net 30 geworden, en Rode Kruiszuster Riek Stapper, 22 jaar. De hele actie kostte 21 levens, er raakten 80 mensen gewond. Mogelijk dacht de bemanning dat het om een gecamoufleerd Duits munitietransport ging. Het is allemaal niet te bevatten: gevlucht op last van de Duitsers, dodelijk geraakt door de Engelsen.

De grote ellende van de Exodus is bij nader inzien de duur ervan. Het tienermeisje Mia Walters kreeg bij vertrek van haar moeder te horen dat ze een weekje gingen logeren. Iedereen dacht dat het maar voor even was – de oorlog moest nu toch bijna voorbij zijn. Maar het werden acht maanden, en voor iedereen weer thuis was duurde het meer dan een jaar.

Het werd een periode die met de dag zwaarder werd. De hartelijke

verstandhouding tussen de vluchtelingen en de gastvrije gezinnen in Apeldoorn en omgeving die hen opnamen, verdween langzaam en maakte plaats voor irritatie en grimmigheid. Visite en vis blijven drie dagen fris – zegt de uitdrukking, in deze omstandigheden waren het misschien drie maanden. Er was steeds minder te eten, zelfs de meest lankmoedigen werden gek van het gedwongen samenzijn. Een van de betrokkenen schreef: ‘Tegen het einde van de evacuatieperiode waren de meeste Apeldoorners hun gevluchte Arnhemmers meer dan zat en op hun beurt dachten de Arnhemmers evenzo over hun kwartiergevers’.

De bevrijding en het einde van de evacuatieperiode brachten voor de vluchtelingen uit de regio niet die feeststemming en die euforie die we van de beelden en de verhalen uit de rest van het land kennen. Het duurde eindeloos voor het veilig was naar de verwoeste stad terug te keren. Daar wachtte de schok van het zwaar beschadigde, of zelfs totaal vernielde, of in ieder geval leeggeplunderde huis. En de stank – die gruwelijke stank. Voor alle huizen, zei iemand, lag een bult vuil. Bij ons, zei een ander, lagen de boeken voor het huis, in de kamer groeide koren.

Volgens de cijfers waren er van de ongeveer 25.000 huizen in Arnhem 221 onbeschadigd, nog geen procent. De gasleiding bleef maandenlang onbruikbaar – Arnhem at het hele jaar nog van de gaarkeukens. Honderden hulpverleners zijn er druk mee, van alle kanten komt hulp, de geteisterde hoofdstad stuurt vrachtwagens met tonnen goederen, Amsterdam helpt Arnhem.

Het is het verhaal van veel oorlogen, ook van deze: het kwaad bereikt ongedachte dieptepunten, maar bij velen ontwikkelt zich ook het goede tot ongekende hoogte. Al die hulpvaardigheid, al die menslievendheid. Die moeten we proberen te blijven zien, van toen en ook van nu.

Mij blijft het verhaal bij van de familie Mijnhart. Toen ze vertrokken bij die boer in Beekbergen die al die maanden hun gastheer was geweest, kregen ze een envelop mee. Daar zat het geld in dat hij van de evacuatiedienst had gekregen, als onkostenvergoeding voor het verblijf. Hij gaf het de vluchtelingen mee, die konden het beter gebruiken dan hij.

In een historische bus van Arnhem naar Beekbergen interviewden de leerlingen van de Arnhemse vmbo 't Venster ouderen over de (impact van de) evacuatie. Na afloop maakten ze selfies. Een selectie van de gemaakte foto's.

In de kantine van voetbalvereniging Beekbergen vertelde **Wil Vos** over haar grootvader **Henk Nijhof**, die als Rode Kruisvrijwilliger evacués vervoerde. Hij overleefde het bombardement vlak bij hotel de Smittenberg in Beekbergen.

Op 26 september 1944 wordt de stoet evacués die vanuit Arnhem naar Apeldoorn trekt, in Beekbergen gebombardeerd en beschoten door Britse jachtvliegtuigen. Een splinterbom valt naast de bestelbus waarin Henk Nijhof (1910) rijdt. EHBO'er Berend Holtman en verpleegster Riek Stapper komen om, net als zes evacués. Een van dodelijke slachtoffers is een zwangere vrouw.

Berend Holtman

Riek Stapper

Henk Nijhof

Mijn opa Hendrik Nijhof en zijn vrouw hadden drie dochters. Mijn moeder en haar jongere zus leven nog. Mijn opa was onder andere EHBO'er. Hij woonde in Apeldoorn. Daar is in 1940 een EHBO-afdeling opgericht, honderden mensen werden opgeleid die hun diploma voor de zomer van 1944 ontvingen. Apeldoorn had drie posten die uitsluitend bestonden uit EHBO'ers, mijn opa viel onder de post Bethel. Tijdens de evacuatie van Arnhem ontving de commandopost *Marialust* de eerste telefonische opdrachten. De opdracht was gewonden te halen – voor, achter of in de vuurlinie. Er zijn 197 gewonden, zieken of ouderen van dorpen naar Apeldoorn gebracht. Onder andere mijn opa heeft als chauffeur met zijn wagen hierin een grote rol gespeeld. Met een wagen van het Rode Kruis ging mijn opa als chauffeur met Riek Stapper als Rode Kruis-medewerkster en EHBO'er Berend Holtman als reservechauffeur weer evacués ophalen. Toen is er iets heel ernstigs gebeurd.

Er is een splinterbom naast de wagen terecht is gekomen. Ongeveer 200 meter hier vandaan bij een weiland. De ravage die werd aangericht was enorm. Bijna hetzelfde moment stond de wagen in lichterlaaie en kwamen zes evacués die al in de auto hadden plaatsgenomen, Riek Stapper en Berend Holtman om het leven. Ook veel paarden die in het weiland stonden zijn hierbij gedood.

Mijn opa (de chauffeur), die zich toevallig even uit de omgeving van de auto had verwijderd, heeft hieraan zijn leven te danken. Mijn moeder vertelde mij kort geleden dat zij die dag buiten aan het spelen was met andere kinderen uit haar straat. Een buurjongen kwam aangerend en vertelde haar: jullie vader is omgekomen. Mijn moeder is toen erg overstuur naar haar moeder gerend om te vertellen wat zij net had gehoord. Haar moeder was gelukkig al op de hoogte gesteld dat haar vader niets was overkomen.

De schok was enorm dat bij deze opdracht twee jonge mensen van de EHBO-post waren overleden. Riek was 22 jaar en Berend 30 jaar. De volgende dag ging mijn opa met een opgescharrelde wagen weer op pad. Weer maakte hij zijn ritten. Ook van deze wagen mocht de post niet lang plezier hebben. De Duitsers hadden hem in het vizier gekregen. Hij leende weer een andere wagen om zijn opdrachten uit te voeren.

De familie van mijn opa had een graf voor drie stoffelijke overschotten

69

Als jullie volwassen zijn en als er dan iets gebeurt in jullie omgeving of in de wereld om jullie heen. Dat jullie iets gaan doen. Hoe klein of hoe groot dit ook wezen mag.

op de begraafplaats Soerenseweg in Apeldoorn. De familie heeft het graf afgestaan aan de families Stapper en Holtman. In dit graf ligt nu een familielid van de familie Nijhof, samen met Riek Stapper en Berend Holtman.

Dit graf heeft al enige jaren de status van oorlogsgraf. Dit hebben René en Germa Broere eigenaren van het oorlogsmuseum Collectie '40-'45 in Beekbergen in werking gezet.

In het museum is een gedeelte ingericht met een EHBO-kist, een portret van van Riek Stapper en een foto van Berend Holtman.

Op 4 mei dit jaar ben ik met mijn moeder en haar jongere zus en nog enkele familieleden naar het museum geweest en hebben wij een foto van mijn opa erbij geplaatst.

René en Germa ontvangen onder andere klassen met jongeren en vertellen iets over de voorwerpen of over een foto waardoor de jongeren inzicht krijgen wat een oorlog teweeg kan brengen. Maar ook horen jongeren zo dat heel veel Nederlanders iets hebben betekend voor hun medemens en vaderland. Met zeer grote gevolgen.

Mijn opa was niet alleen EHBO'er, hij zat ook in het verzet. Mijn moeder vertelt dat haar vader bijna nooit thuis was tijdens de oorlogsjaren. In het ketelhuis van de wasserij van de familie Nijhof waren regelmatig onderduikers ondergebracht.

Dodencel

Mijn opa is uiteindelijk verraden en in een dodencel in Scheveningen terechtgekomen. Hij was in de oorlog bevriend geraakt met een hooggeplaatste officier in het Duitse Leger. Die heeft ervoor gezorgd dat mijn opa is vrijgekomen; dit heeft veel geld gekost.

Mijn opa heeft nooit aan zijn kinderen en kleinkinderen verteld wat hij

heeft meegemaakt in de oorlog. Die periode was een gesloten boek. Hij is in 1977 overleden. Hij was een hele lieve opa, hij heeft in de oorlog vaak een groot risico genomen. Hij wilde graag andere mensen helpen. Met alle gevolgen van dien.

Oproep aan de aanwezige jongeren: ik hoop dat jullie in de toekomst nog eens terug denken wat jullie vandaag hebben meegemaakt en gehoord. Als jullie volwassen zijn en als er dan iets gebeurt in jullie omgeving of in de wereld om jullie heen. Dat jullie iets gaan doen. Hoe klein of hoe groot dit ook wezen mag. Je doet iets wat belangrijk is. Dat hebben ook heel veel mensen in de oorlog van '40-'45 gedaan.

De (ingekorte) tekst is onder andere gebaseerd op het boekje van J. Groesbeek, P.Roggen en D.N. de Weerd: *Duizend wonden bloeden*: episodes uit het werk der E.H.B.O'ers gedurende de jaren 1940-'45 in Apeldoorn

De evacués, familieleden en belangstellenden wandelden achter de jeep van het Exoduscomité en onder begeleiding van de muziek van de 48th Highlanders of Holland naar het Exodusmonument aan de Arnhemseweg in Beekbergen.

Het Exodusmonument in Beekbergen is 25 september 2014 onthuld. Het is een initiatief van de Stichting Evacuatie 1944-'45 Apeldoorn en herdenkt de evacués, maar ook de gastgezinnen die hen opvingen. De naam '1944 EXODUS 1945' verwijst naar de gedwongen evacuatie voor mensen uit Arnhem en omgeving in september 1944. De stalen boom verwijst naar de hardheid van de oorlog; de vertakkingen symboliseren de evacuatieoorden in de gemeente Apeldoorn.

Bij het monument speelde het Harmonie-Orkest Prinses Juliana uit Beekbergen

Leerlingen uit klas 7/8 van de openbare basisschool in Beekbergen hadden bloemen gelegd bij het monument dat hun school heeft geadopteerd.

Leerling **Lara Bosch** van de openbare basisschool las het verhaal van **Louise Helmich** over de goudsbloem (*marigold*) voor.

In 1945 was ik een klein meisje van vijf jaar, ik heette Louisje en ik woonde in Huissen. De oorlog was voorbij. Mijn ouders waren uit de evacuatie teruggegaan naar Huissen om de boel een beetje op te knappen en ze hadden mij meegenomen.

Het huis van mijn ouders was erg kapotgebombardeerd. De voorgevel was een groot gat. Je kon zo naar binnen lopen. Ik had nog drie zusjes en die woonden zolang bij familie in Baak.

Op een vroege ochtend, het was een mooie warme dag in juli 1945,

kwam er een meneer aan de 'voordeur', die wat kwam vragen. Of ik een bloemetje aan onze koningin Wilhelmina kon aanbieden.

Hij vertelde dat de koningin naar Arnhem en Huissen zou komen om met de mensen te praten en naar de grote schade van al die bommen te kijken. Het voelde voor ons alsof ze ons een beetje kwam troosten. Dat waardeerden we. Er was aandacht voor de zorgen en het grote verdriet voor alle mensen in Huissen.

Welke bloemen moest ik aanbieden? Er waren geen bloemenwinkels meer, dus besloten we wat uit onze tuin te plukken. In onze tuin groeiden oranje bloemen: goudsbloemen. In het begin van de oorlog pootten veel mensen oranjekleurige bloemen in de tuin en langs de bermen. [weet je waarom?]

Mijn moeder deed mij een jurkje met blauwe ruitjes aan. Mijn vader spande onze pony voor de wagen, zette er een stoel op waar

69

Wij, burgers uit Huissen, vonden het al een hele eer en troostvolle gedachte dat de koningin van plan was te komen. Dat er erkenning was voor het oorlogsleed dat ons was aangedaan.

mijn moeder op kon zitten en bracht ons samen met het bosje goudsbloemen weg. Zelf ging hij weer naar huis om te werken. Er waren nog meer mensen gekomen. Mijn moeder kreeg een stoel om op te zitten, de bloemen werden in een emmer water gezet en ik speelde wat rond en mocht mij niet vuil maken.

We moesten heel lang wachten en wachten en wachten en toen kregen we een bericht dat Wilhelmina in Arnhem was opgehouden en dat ze geen tijd meer had om naar Huissen te komen.....

Wij, burgers uit Huissen, vonden het al een hele eer en troostvolle gedachte dat de koningin van plan was te komen. Dat er erkenning was voor het oorlogsleed dat ons was aangedaan. We hadden zoveel nariigheid meegemaakt. Dat ze geen tijd meer had om te komen was jammer, maar we begrepen het. De gedachte alleen al dat ze de moeite nam om te komen, troostte ons, was al fijn.

Iedereen ging gewoon naar huis. Wij, mijn moeder en ik, ook. Te voet, het was een heel eind lopen. Niemand mopperde.

De Goudsbloem heet in het latijn *Calendula* en in het Engels *Marigold* en heeft genezende en helende krachten. Er wordt bijvoorbeeld zalf van gemaakt. In 2015 is de goudsbloem uitgeroepen als symbool voor de veerkracht van de burgers in oorlogstijd. Ik vind, dat er veel meer aandacht moet komen voor de gewone mensen die, ongevraagd, de oorlog over zich heen krijgen.

Wie zijn die gewone mensen? Dat weten we allemaal: jij en ik, onze familie, burens, mensen die bakker zijn of schooljuf of dokter of dominee of postbode. Noem maar op.

Wat denk je: is het belangrijk om, minstens één dag in het jaar, daar extra aandacht aan te schenken?

Doe je mee?

Wethouder **Peter Messerschmidt**, locoburgemeester van Apeldoorn, vergeleek de situatie van 80 jaar geleden met die van nu waarin Oekraïners en vluchtelingen uit andere landen worden opgevangen. Ook zij zijn verdreven door oorlog en geweld, verjaagd van huis en haard.

Welkom, in Beekbergen, bij ons prachtige monument met de naam Exodus oftewel: de uittocht. Tien jaar staat dit gedenkteken er nu en ieder jaar komen we hier samen om stil te staan bij de dramatische gebeurtenissen van september 1944.

Operatie Market Garden was mislukt, de bevrijding van Nederland boven de rivieren stokte. En de stad Arnhem stond in brand. Bijna 100.000 Arnhemers moesten op de vlucht.

Ze konden alleen naar het oosten en het noorden. En daar gingen ze, bepakt en bezakt, te voet, met gammele fietsen en karretjes, met volgeladen kinderwagens.

Er was angst, er waren zorgen, er was onzekerheid.

Ongeveer 50.000 evacués kwamen terecht in Apeldoorn, dat destijds zo'n 75.000 inwoners telde. Een enorm aantal dus. En toch zetten heel veel Apeldoorners hun deuren open. In logeerkamers en woonkamers, maar ook in schuren, kippenhokken, zolderkamers,

69

Ongeveer 50.000 evacués kwamen terecht in Apeldoorn, dat destijds zo'n 75.000 inwoners telde. In logeerkamers en woonkamers, maar ook in schuren, kippenhokken, zolderkamers, garages: waar ook maar een bed kon staan, stond er één.

garages: waar ook maar een bed kon staan, stond er één. Overal was het tjokvol met mensen.

Voor drie dagen, was de eerste gedachte. Het werden zo'n acht, negen maanden.

Het was niet altijd gemakkelijk. Daar getuigen de verhalen ook van, die zijn overgeleverd via boeken en kranten. Stel het je ook maar eens voor: negen maanden boven op elkaars lip, tegen de achtergrond van een land in oorlog, met alle ellende en geweld die daaruit voortkomen. In die fase van de oorlog werden de Duitsers steeds grimmiger en onverzoenlijker en angst was een constante factor. De Arnhemers lieten bovendien een stad in de frontlinies achter, en ze wisten niet wat ze aan zouden treffen bij terugkeer. En ze kwamen terecht in een gebied dat al zijn eigen oorlogstrauma's had opgelopen en ook nog zou oplopen.

Maar toch, ook het gewone leven ging door. Mensen probeerden aan de kost te komen. Ze sloten vriendschappen. Nieuwe liefdes bloeiden op. Mensen werden ziek en overleden. In die lange winter van 1944 en het voorjaar van 1945 werden er in Apeldoorn ongeveer 2000 'Arnhemers' geboren. En honderden ouderen en zieken gingen hier dood.

Dit was 80 jaar geleden.

In andere landen op de wereld is er nog steeds oorlog, slaan nog steeds mensen op de vlucht, ook vandaag. En het is onontkoombaar, op zo'n moment als dit, om daaraan te denken. Want tachtig jaar geleden vingen we vluchtelingen uit Arnhem op. En we hoopten toen dat er nooit meer oorlog zou zijn.

Nu vangen we Oekraïners op en vluchtelingen uit andere landen. Ook deze mensen zijn verdreven door oorlog en geweld, verjaagd van huis

en haard, net als de Arnhemmers destijds. En ook nu is het niet altijd gemakkelijk. Ook zij zitten boven op elkaars lip. Niet 30 kilometer van hun huis, maar 2000 kilometer. En vaak in grote angst en onzekerheid over het lot van hun dierbaren.

Het onderstreept dat we onze vrijheid nooit als vanzelfsprekend moeten beschouwen. Dat we haar niet voor lief moeten nemen. Dat we er ons voor moeten inspannen, iedere dag weer.

Dat doen we vandaag door hier de exodus te herdenken van 100.000 Arnhemmers, tachtig jaar geleden. En door ons af te vragen: wat zouden wij nodig hebben, hier en nu, als ons dat overkwam?

Bij het kathedraal lag een houten goudsbloem, symbool van de Marigold Foundation. Deze vraagt aandacht voor burgerslachtoffers en hun nabestaanden. Dit symbool hangt samen met de helende kracht van de goudsbloem en het verhaal van de Huissense evacu  Louise Helmich.

Het ging steeds harder regenen, tijd om (voortijdig) terug te gaan naar de voetbalkantine.

De Apeldoornse kinderburgemeester **Sara Berk** las een gedicht over de kinderen die moeten vluchten. 'Hun moed en kracht zullen altijd bij ons zijn'.

Voor de Kinderen van Toen

*We staan vandaag samen stil,
Bij kinderen die vluchten moesten, tegen hun wil.*

*Ze lieten hun huis en speelgoed staan,
Om op zoek naar een plek die veiliger was te gaan*

*Ze renden weg door velden en straat,
Bang voor de oorlog die hen achterlaat.*

*Maar ze waren sterk, al waren ze klein,
Ze hoopten weer thuis te kunnen zijn.*

*Vandaag denken we aan hen, groot en klein,
Hun moed en kracht zullen altijd bij ons zijn.*

Door Mom droeg een gedicht voor over terugkeren na de evacuatie: hoe fijn het is om weer thuis te zijn en niemand meer te hoeven danken.

Wie het gedicht heeft geschreven, is niet bekend. De tekst is het 'lijfgedicht' geworden van het Exoduscomité.

Terugkeer

*'k Heb maar een hoopje puin gevonden
Waar eens mijn huis en 't schuurtje stonden
En toen ik tussen die ellende
Mijn eigen spulletjes herkende,
Toen strompelde ik die mestvaalt op
En heb daar, net als eertijds Job,
Met beide handen in de haren
Veel uren zwijgend zitten staren.*

*Maar tusschen al die spullen
Was iets, dat ze nooit breken zullen.
Ik heb daar, gaaf en ongeschonden,
Mijn oude veerkracht weergevonden.*

*Ik ben gesterkt weer opgestaan.
Met frissche moed aan 't werk gegaan.
Ik moest de wereld gaan bewijzen,
Dat Nederland weer zal herrijzen.*

*Ik heb de stukken en de brokken
Vergaard en 'k ben er in getrokken.
Al is 't een schamele vertoning
Ik heb tenminste weer een woning.
Mijn ruiten zijn nog van karton,
En 't meeste licht komt door het plafond.
En 's avonds hoef ik niet te sluiten
Mijn voordeur ligt nog ergens buiten.*

*Nu lach ik smalend in mijn vuistje
Want 'k zit weer in mijn eigen huisje.
Ik heb nog niet veel inventaris,
Wat soms wel even een bezwaar is.
Ik heb geen bed en geen wc,
Maar 'k ben niet meer evacu e.
Ik slaap weer op mijn eigen planken.
Waarvoor ik niemand hoef te danken.*

W.v.S. 1945

Oud-evacué **Rijk Bennis** schreef voor de Vereniging Oud Apeldoorn in 2019 op wat de evacuatie voor hem betekende. **Ellen Oomen** las deze tekst voor.

Rijk Bennis evacueert als 9-jarige met zijn vader, moeder, zusje, nichtje en een oom vanuit Arnhem. Ze moeten weg omdat het gezin dicht bij de Menno van Coehoornkazerne woont, waar Duitse militairen worden ingekwartierd. Ze worden achtereenvolgens in de Arnhemse wijk De Hoogkamp, Apeldoorn, Elspeet en Lieren opgevangen.

Evacuëren is ontruimen en dus is een evacué een ontruimde

Een onaangenaam en kwaadaardig volk meende rechten te kunnen claimen op Nederlands grondgebied en heeft dat moordend, plunderend en vernielend van 1940 tot 1945 vijf jaar volgehouden. Gelukkig kwam een einde aan deze periode waarbij de slag om Arnhem een belangrijke rol had moeten vervullen. Helaas was het een slecht opgezet plan. Daarbij ook nog slechte logistiek en het ontbreken van de juiste lokale informatie met als resultaat een verloren slag, veel onnodige slachtoffers en een groot deel van Arnhem en Oosterbeek in puin.

Gevolg van de veldslag was een dwaas en zinloos bevel van de bezetter om de stad te ontruimen met als gevolg een stroom van duizenden op drift geraakte burgers die in de omgeving een onderdak moesten zien te vinden. Huis en haard achtergelaten, een prooi voor plunderende bezetters, bevrijders en landgenoten. Maanden verbleven ze bij vreemden en werden daar heel vaak goed geholpen door vriendelijke en zorgzame landgenoten die gastvrij een deel van hun woning ter beschikking stelde.

Hoe was dat om te gaan evacueren?

Wanneer zo'n ontruimingsbevel bij je binnenkomt is je eerste reactie paniek. Je schrikt je een ongeluk en je weet ook niet hoe je een begin moet maken en allerlei vragen malen door je hoofd.

Waar kun je naar toe?

Wat neem je mee en nog belangrijker, wat laat je achter?

Zorg voor kinderen, ouderen en zieken.

En is het veilig onderweg?

Hoe kom je aan vervoer?

Wat zal er met je huis of bedrijf gebeuren wanneer je weg bent?

Maar je weet dat er geen ontkomen aan is en met de wil om te overleven ontstaat een improvisatievermogen dat je in staat stelt om met de nodige aanpak de chaotische toestand te organiseren. En dan ben je er klaar voor. Je trekt de deur achter je dicht en sluit het huis goed af, de sleutels neem je mee. Je gaat op hoop van zegen onderweg naar het onbekende.

[...] Dus met het nodige noodzakelijke zijn we maar vertrokken naar onze grootvader en grootmoeder die op De Hoogkamp woonde en waar we onaangekondigd met zes personen aankwamen. Telefoon hadden we niet, het bezit ervan was trouwens door de Duitsers *) verboden. Ons gezin bestond uit een vader en moeder, een nichtje van één jaar, een oom, mijn zusje van tien, en ikzelf een jongen van negen.

Het verblijf op de Hoogkamp was een spannende tijd. De luchtlandingen waren inmiddels voorbij en er werd stevig gevochten

De weg naar Apeldoorn was een lang traject van angst, radeloosheid en vermoeidheid. Jonge mensen, ouden van dagen, zieken en ouders met kinderen.

in Oosterbeek en Arnhem. Dagelijks werd door dichtbij opgesteld geschut granaten afgevuurd richting gevechten hetgeen Engelse jachtvliegtuigen met veel schieten maar met weinig succes regelmatig probeerde te stoppen.

Ik weet nog dat we vaak met z'n allen in de kelder moesten schuilen. Wanneer weet ik niet meer maar opeens was er veel rumoer en ook paniek in huis want het bevel voor ontruiming voor heel Arnhem was totaal onverwacht bekend gemaakt en de schrik zat er goed in. Maar je doet wat je verstand zegt wat je moet doen en je gaat. Volgeladen fietsen, kinderwagens en tassen en dan maar lopen. De vraag waarheen is niet moeilijk: dat wordt richting Apeldoorn. Een alternatief is er praktisch ook niet wegens de door bezetter allerlei opgelegde beperkingen.

De weg naar Apeldoorn was een lang traject van angst, radeloosheid en vermoeidheid. Jonge mensen, ouden van dagen, zieken en ouders met kinderen. En je moet, er is geen alternatief. Er is ook veel gevaar van beschietingen door Engelse jachtvliegtuigen die het hebben voorzien op militaire transporten waaronder ook veel Engelse krijgsgevangenen. Deze jachtvliegers waren trouwens niet altijd even zorgvuldig en regelmatig moest er opzij van de weg dekking worden gezocht. In Beekbergen zijn toen slachtoffers gevallen.

En dan die alles overheersende vraag: waar gaan we naar toe, waar vinden we onderdak. En voor hoe lang, niet zo lang? Dagen, weken misschien. Tenslotte zijn de bevrijders al bij Nijmegen en gaan we weer gauw naar huis, dachten we, hoopte we. Maar de weken werden maanden en er stond ons nog een akelig lange en koude winter te wachten.

Maar dan de bevolking van Apeldoorn en omstreken

Met een ongelofelijke spontaniteit en hulpvaardigheid hebben die zich over de vluchtelingen ontfermd. Er ontstond een redelijk goed georganiseerd opvangsysteem dat ver voor Apeldoorn reeds functioneerde, want veel Apeldoorners gingen de vluchtelingen tegemoet om ze te ontlasten van bagage en vaak ook nog een adres te geven waar ze terecht konden voor onderdak.

De Woeste Hoeve was het eerste gastvrije steunpunt en hulppost waar noodzakelijke verzorging werd verleend en waar mensen konden rusten en overnachten. Daar werden ook van uit Apeldoorn veel contacten gelegd door particulieren maar ook door hulpverlenende instanties zoals kerken, Rode Kruis en verenigingen. Ook de opvang in Apeldoorn was in korte tijd behoorlijk goed georganiseerd met als gevolg dat praktisch iedereen vrij snel onderdak vond. Religie, sociale voorkeur en status waren van ondergeschikt belang, de vluchtelingen waren welkom en voelden zich ook welkom. Het was immers voor een beperkt aantal dagen, dacht men.

Maar dat was een behoorlijke vergissing. De bevrijders waren wel in Nijmegen maar konden niet doorstoten door de Betuwe vanwege ondergelopen land en dus werden krijgsprioriteiten naar elders verlegd met als gevolg geen evacu e terugkeer naar Arnhem. Dus werden het zelfs geen weken maar maanden en menig spontaan gebaar van gastvrijheid is later spijtig heroverwogen. Het is natuurlijk ook niet eenvoudig om volwassenen en kinderen met slechte uitrusting zeven maanden onderdak te bieden. Daarbij kwamen ook nog de slechte voedsel en brandstofvoorzieningen. Ook zijn er wel conflicten geweest, maar over het geheel genomen hebben evacu es en de Apeldoornse bevolking in goede verstandhouding met elkaar de tijd beleefd.

Het is goed om te weten dat zonder de Apeldoornse bevolking het hele vluchtelingenprobleem chaotisch en desastreus zou zijn verlopen voor de Arnhemmers. Dat mag nooit worden vergeten, het verdient een gedenken.

Onze evacuatietijd hebben wij doorgebracht op drie verschillende adressen. [Apeldoorn, Elspeet en Lieren, red.] [...] Via een verblijf in Lieren waar we voor een korte periode bij een heel aardige boer en boerin waren ondergebracht zijn we met paard en wagen teruggekeerd naar Arnhem. [...] We rijden Arnhem binnen en zien verlaten stille straten. Huizen met open deuren, ingeslagen ramen en vernielde huisraad in de tuinen en op straat. Doodstil, geen mens te zien. Het is luguber. Ook is goed te zien dat een groot deel van Arnhem in puin ligt en wat nog bewoonbaar is, is geplunderd en vernield. [...]

Ons huis was ook niet ontkomen aan leegroof, al het bruikbare was gestolen. Bedden, meubels, keuken, fietsen, gereedschap, inmaak- en weckflessen, zelfs speelgoed was verdwenen. Er was veel zinloos vernield en ook de ramen ingeslagen waardoor weer en wind de nodige schade hadden aangericht.

Kortom het was een enorme droefenis; en dus konden mijn vader en moeder eerst de troep opruimen en daarna weer opnieuw beginnen. Omdat er geen bedden meer in huis waren hebben we de eerste weken op stro geslapen. Tafel en stoelen waren ook geroofd en dus zaten we op de grond te eten. Water, gas en licht was er in het begin ook niet maar dat was weer snel in orde. Het was kamperen op de meest primitieve manier.

Gelukkig kwam daar snel verandering in want we werden via een hulporganisatie van de nodige spullen voorzien en zodoende is er toch een stabiliteit ontstaan en konden we weer redelijk normaal functioneren.

Er was in ieder geval geen dreiging meer en dat was heel belangrijk. We hadden het overleefd. Het moet gezegd worden dat Arnhemmers en ook Oosterbekers er op wonderbaarlijk wijze hun schouders onder hebben gezet om hun huis, stad en dorp weer leefbaar te maken. Ook dat verdient een gedenken.

*) de Duitsers verdienen volgens Rijk Bennis geen hoofdletter.

Ineke Inklaar riep de aanwezige evacués op hun verhaal te delen: ‘Vertel hoe ’t voelt om bang te zijn voor bommen en beschietingen, om je niet altijd welkom te voelen. Help ons mededogen te voelen. Maak duidelijk hoe dankbaar we moeten zijn dat we (nog) in vrede en vrijheid leven’.

Ineke Inklaar, journalist en dochter van Arnhemse evacués, is schrijver van het boek *Vluchteling in Eigen land, Arnhemse oorlogskinderen over de evacuatie van 1944*. Zij is ook mede-initiatiefnemer en interviewer van het project IK KOM TERUG, waarin evacués vertellen welke impact de gedwongen uittocht heeft gehad op hun verdere leven.

Voor het project IK KOM TERUG en voor mijn boek *Vluchteling in eigen land* heb ik tientallen evacués geïnterviewd. Ouderen die september 1944 kind waren en Arnhem en omgeving moesten verlaten. Een aantal van hen is hier aanwezig. Enkele dingen daarvan zijn me vooral bijgebleven.

Na afloop van het gesprek stuurde ik altijd een tekst op naar de geïnterviewden. Immers, het is hun verhaal. Eén van hen vroeg: mag ik het ook aan mijn kinderen laten lezen? Ik was stomverbaasd. Natuurlijk. Maar hoezo? Hij zei: dan hoef ik het zelf niet te vertellen.

Ook Arnhem had geen aandacht voor het leed dat de evacuatie met zich meebrengt. Nog steeds niet. In september eren de bestuurders de militairen die voor onze vrijheid streden en eventueel sneuvelden. Terecht.

Had hij er nooit over gesproken dan? Nee. 'Ik heb tijdens de oorlog gestolen om aan eten te komen. Hoe kon ik dat mijn dochters vertellen terwijl ik hun altijd zei dat stelen niet mag?'

Wat mij ook opviel: de vele anekdotes. Een man vertelde grinnikend: zijn vader had eieren weten te regelen bij een boer, had daar veel voor ingeleverd. De buit droeg hij in zijn jaszakken terug. 'Hij struikelde. Alle eieren kapot!' Ik dacht: verdwenen was het voedsel voor het gezin.

Vrijdag 20 september hield ik een lezing voor de Historische Herberg Arnhem. Na afloop vertelden twee dames: 'Onze vader grapte altijd, dat hij een bordje had beschilderd met het opschrift Villa Nooitgedacht. Dat zat op het kippenhok waar het gezin tijdens de evacuatie verbleef'.

Humor helpt overleven, maar oorlog en evacueren zijn nooit grappig. Sommigen genoten van het leven op een boerderij, een enkeling hield er extra familie aan over. Maar voor velen was dagenlang schuilen in een kelder en daarna weg moeten zonder dat je weet waar je veilig kunt verblijven gewoon niet leuk. Ze werden getolereerd door het gastgezin, verbleven in een schuur/stal/bakhuis. Ze leden kou, moesten dierbare spullen ruilen voor voedsel, leden desondanks honger. Ze waren bang voor bombardementen, beschietingen of razzia's. Ze maakten zich zorgen over familieleden elders.

De evacuatie en de bevrijding konden een kloof in het gezin bewerkstelligen. Families werden verdeeld; broers en zussen zaten op andere plekken geëvacueerd – soms ook ondergedoken – en hadden tijdens een vormende periode totaal andere ervaringen. Ouders hoefden na de bevrijding niet langer bezorgd te zijn over de

De 90.000 evacués moeten het doen met een plaquette aan de verkeerde kant van de Apeldoornsestraat en een monument dat ze niet in hun hart kunnen sluiten. En dat niet eens bij Google Maps te vinden is...

veiligheid van hun gezin. Die konden feesten. Terug in het kapotte huis zonder ramen en vloeren, stonden ze in de wederopbouwstand. Niet terugkijken, geen verdriet tonen – dan hebben de Duitsers alsnog gewonnen.

Voor het trauma bij de kinderen was geen aandacht, Spock stond nog niet in de boekenkast. Wim Sonneveld zei ooit: ouders legden toen hun oor niet op je zieltje te luisteren.

Ook Arnhem had geen aandacht voor het leed dat de evacuatie met zich meebrengt. Nog steeds niet. In september eren de bestuurders de militairen die voor onze vrijheid streden en eventueel sneuvelden. Terecht. De 90.000 evacués moeten het doen met een plaquette aan de verkeerde kant van de Apeldoornsestraat en een monument dat ze niet in hun hart kunnen sluiten. En dat niet eens bij Google Maps te vinden is...

Terwijl de Slag om Arnhem en de afgedwongen vlucht diepe sporen hebben nagelaten. Lichamelijk, door te weinig voedsel, vitaminetekorten en de ziektes. Maar ook geestelijk. Ze verdragen geen harde geluiden, zijn verklaard tegenstander van oorlog (of juist fanatiek voorstander van de krijgsmacht), kunnen niets weggooien. Hun kinderen moesten altijd het bord leeg-eten. De term posttraumatische stress bestond nog niet. Redelijk wat evacuékinderen zouden nu dat etiket krijgen.

Tijdens IK KOM TERUG heb ik ook kinderen-van-evacués gesproken. Die ontdekten na het overlijden van hun ouders brieven, een dagboek. Dan pas ontdekten ze hoe hun vader of moeder tussen september 1944 en zomer 1945 hadden geleden. Vaak hoorde ik:

ik weet eigenlijk niets van die periode, hadden ze maar iets gezegd, had ik er maar naar gevraagd. Niet alleen om de familiegeschiedenis beter in beeld te hebben, maar ook vanwege het gevoel hun ouders niet echt gekend te hebben.

Daarom roep ik evacués op alsnog het verhaal over de evacuatie te vertellen. De moeilijke momenten, want één man zei: 'Als wij er niet meer zijn, weet niemand nog hoe erg het was'. Die geschiedenis mag niet met die generatie verdwijnen. Oké, met een paar anekdotes.

Er is nog een belangrijke reden om verhalen over deze periode met volgende generaties te delen. Vaak hoorde ik: 'Als ik op tv de kinderen zie lopen tussen de puinhopen, zie vluchten – dan is het of ik naar mezelf kijk. Dan denk ik: ach jongen, wat krijg jij nog allemaal te verwerken?' Verhalen van echte mensen horen komen binnen. De parallellen zijn er. De ene na de andere groep ergens op de wereld moest en moet huis en haard verlaten vanwege oorlogsgeweld.

Net als de evacués moeten ze een nieuw leven opbouwen, te midden van vreemden, afhankelijk van een uitgestoken hand. Net als toen: als het lang duurt, te lang, wordt het lastig. Voor alle partijen. Van de verhalen van evacués kunnen wij, jonkies, zoveel leren. Daarom het verzoek: práát. Vertel wat het met je doet om te moeten vertrekken, een ongewisse toekomst tegemoet te lopen. Vertel hoe het voelt om bang te zijn

voor bommen en beschietingen, om je niet altijd welkom te voelen. Help ons mededogen te voelen. Te blijven voelen. Maak ons vooral ook duidelijk hoe dankbaar we moeten zijn dat we (nog) in vrede en vrijheid leven.

Ellen Oomen zette ter afsluiting van de Herdenkingstocht *We'll meet again* van Vera Lynn in; de zaal zong mee.

Nadat Groot-Brittannië in september 1939 Duitsland de oorlog verklaarde, werd Vera Lynn beroemd als zangeres die de Britten een hart onder de riem stak. Ze zong voor de militairen die de strijd in werden gestuurd. Daarmee verwierf ze de bijnaam *Sweetheart of the forces*. In 1939 nam ze *We'll Meet Again* op. Dat werd een daverend succes. Veel mensen herkenden zich in de tekst: ook zij waren door de oorlog van hun geliefde(n) gescheiden.

*Let's say goodbye with a smile, dear
Just for a while dear we must part
Don't let this parting upset you
I'll not forget you, sweetheart*

*We'll meet again
Don't know where
Don't know when
But I know we'll meet again some sunny day*

*Keep smiling through
Just like you always do
'Till the blue skies chase those dark clouds far away*

*And I will just say hello
To the folks that you know
Tell them you won't be long
They'll be happy to know
That as I saw you go
You were singing this song*

*We'll meet again
Don't know where
Don't know when
But I know we'll meet again some sunny day*

*And I will just say hello
To the folks that you know
Tell them you won't be long
They'll be happy to know
That as I saw you go
You were singing this song*

*We'll meet again
Don't know where
Don't know when
But I know we'll meet again some sunny day*

Samensteller boek: Ineke Inklaar
Vormgever: Marijke Reer
Foto's: Henk van Eimeren Huissen,
Martin van de Poel, Wikimedia, Gelders
Archief, Alet Voskuil, privéfoto's,
werkgroepsleden
Druk: Drukwerkdeal
Oplage: 200

De Herdenkingstocht 80 jaar
evacuatie en het boek werden
mogelijk gemaakt door bijdragen van
de gemeentes Arnhem, Apeldoorn,
Lingewaard en Overbetuwe. En
door het Erfgoedplatform Apeldoorn,
het Exoduscomité en de provincie
Gelderland.

De werkgroep Herdenkingstocht 80 jaar evacuatie bestond uit:

Ben Mouw, voorzitter, Erfgoedplatform Apeldoorn

Ellen Oomen,
Erfgoedplatform Apeldoorn

Ineke Inklaar,
onderzoeker evacuatie 1944

Rob Spreeuw,
Erfgoedplatform Apeldoorn

Guus Versmissen,
Exoduscomité

Martien van Hemmen,
Exoduscomité

Roel Visser,
Erfgoedplatform Apeldoorn